

הזכות לנופי המקום: מאבקים מלמטה על דמותה של ערד

בתיה רווד*

חולשה אינה העדר כוח. היא מורכבת, גם אם לא מתרחש בה תהליך העצמה. בכוחה לעשות היסטוריה ולשנות פוליטיקה במפגש עם הכוח. חסרי הכוח מייצרים נוכחות ותביעה לעיר ולארץ. באמצעות פרקטיקות אלה נבנה הפוליטי (האזרחות). דינמיקה זו בונה, חלקית, את העיר. (Sassen, 2011, p. 574)

תקציר. המאמר עוסק בחקר ייצורו של המקום באמצעות מאבק של החברה האזרחית עליו, מאבק המגייס את סמלי הזהות המקומית הנגזרים מהנוף, מתחושת המקום ומתחושת הקהילה בעיר ספר קטנה בעידן הגלובלי. זאת במסגרת ההתבוננות בשילוב ובהתנגשות בין המרחבים: המוחלט, החברתי, היחסותי והמכליל, הצומח גם מלמטה ברמה המקומית. במאמר אני טוענת כי המקום נבנה בתהליך מורכב ובו-זמני שמפעילים השחקנים בזיקות ובהקשרים פרטיקולריים, לאומיים וגלובליים. המצרף הייחודי שמתפתח מעצים את הזהות המקומית ככלי במאבק מול תחושת איום על תפיסת הצדק של התושבים. מכאן עולה השאלה: כיצד נטווים המרחב והמקום בתהליך הבניית הזהות המגויסת למאבק? כלומר, מה תפקידם של דימויי העיר ונופיה הפיזיים והתרבותיים במאבקים ובהשלכותיהם על עיצובו של המקום? המאמר נפתח בסקירת המסגרת התיאורטית ובסקירה גיאוגרפית, היסטורית וחברתית של ערד. בפרק האמפירי מתוארים ארבעה מקרי מאבק על נופי העיר, החותרים לשימורו של המרחב הייחודי המקומי. המתודולוגיה היא של גישת הניתוח הפרשני והיא מתבססת על פרוטוקולים, על השיח באתרי המדיה המקומיים ועל ראיונות, במטרה לזהות את סמלי המקום ואת השימוש הנעשה בהם ולהתחקות אחר גורמי הצמיחה של המאבקים בערד. מהמאמר עולה המסקנה כי מצרף של גורמים עורר את תושבי העיר להיאבק על המקום תוך שימוש בזהות שהבנו מול כוחות מלמעלה, המאיימים להדעיכו.

מבוא

בשנים האחרונות תוסס המרחב הציבורי בערד ומצמיח פרץ פעילות של החברה האזרחית. בשנת 2008 התחדש המאבק של תושבי ערד נגד כוונתה של חברת "רותם אמפרט" להקים מכרה פוספט בשולי העיר. לאחר מכן קמו קבוצת "הקש"ת בערד", המחזקת קהילתיות רב-תרבותית ומעצימה

* המחלקה לגיאוגרפיה ולתכנון סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
הכותבת היא תושבת ערד ופעילה בחלק מהקבוצות המוצגות במאמר.

שכונת מצוקה; קבוצת "מצילים את טיילת מואב", המתנגדת לשינוי הייעוד של אזור התיירות למגורים; וקבוצת "הרוב מחליט", התובעת חלוקת משאבים צודקת ואכיפת חוק שוויונית נוכח התחרדות מואצת.

במאמר זה אבקש לבחון את המשמעות המרחבית-פוליטית של ייצור המקום בעיירה שולית באמצעות שחקנים שונים בעלי עניין, המתעמתים זה עם זה ונוכחותם במרחב הציבורי ויחסי הכוח ביניהם משתנים כל העת. המאמר מתבסס על התפיסה שהמרחב מכיל בו-זמנית את המוחלט, היחסי והיחסותי (relational) ולכן מצוי במצב של התהוות (becoming) מתמדת. בהכללה, המרחב המוחלט הוא תחום ונפרד; היחסי משקף יחסי גומלין בין המקום לתהליכים ולדפוסים גלובליים; והיחסותי מנתח את המרחב באמצעות רשתות ללא גבולות בין המקומי לגלובלי. כל מקום הוא ממוזג ייחודי של מכלול זה המתגבש ומובנה במאבקים המגייסים את סמליו (Amin, 2005; Jessop, Brenner, & Jones, 2008; Jonas, 2012; Jones & Woods, 2013; Lefebvre, 2009; Lehtovouri, 2010; Massey, 1993, 2004, 2005; Nicholls, 2009).

לאחרונה החל מתפתח חקר המשמעות של הנוף בחברה האורבנית (אייזנברג, 2011; יעקבי, 2011; פודולר, 2011; Egoz, Jala, & Pungetti, 2012; Guilat, 2010), אך חסרה ההתבוננות במכלול התהליכים, ההקשרים והזיקות ובפרט בתפקיד שיש לנוף במאבקים חברתיים. על החסר הזה מעידות שאלות שמעלים קוק וסווינגדו (Cook & Swyngedouw, 2012) לגבי ההערכה הנורמטיבית של תחושת המקום: מה קובע את מטרות המאבק על המקום, את עוצמתו, את טווח הזמן והפעילות, את השיח ואת הטקטיקות? מכאן עולה שחשוב להבין את תפקיד המקום בתנועות החברתיות בעיר של ימינו (שם; Mayer, 2006).

הגישה הרווחת היא שהחלשתו של מקום מחלישה את הקהילה, את סמליה ואת תחושת המקום שלה, ואלה כרוכים באובדן היכולת להתגייס למאבק עליו (Amin, 2005). אולם מכך יוצא שהידע המחקרי הקיים אינו מנבא את תופעת ריבוי המאבקים בערד ואת העוצמה של מאבקים אלה. לכן נשאלת השאלה כיצד מייצרים המאבקים החברתיים את המקום השולי, וביתר פירוט - מהם התנאים המתניעים התגייסות של החברה האזרחית למאבק, ומה תפקידם של דימויי העיר ונופיה במאבק על המקום. אטען כי במצרך תנאים מסוים מתגייסת החברה האזרחית לפעולה, גם במקום הנתפס כשולי ומוחלש. תהליך זה משנה את הרכב השחקנים בעלי העניין במרחב הציבורי, וגם מערך יחסי הכוחות משתנה: ממערך של "המקומי בגלובלי",¹ המוחק את המקומיות, הוא הופך למערך מורכב ועשיר יותר של שחקנים במגוון קני מידה.

תחילה אטווה מסגרת תיאורטית הולמת ולאחריה אביא רקע גיאוגרפי-היסטורי קצר של ערד. הפרק האמפירי יוקדש לתיאור ולניתוח תופעת המאבקים כתהליך המייצר את המקום תוך שימוש בסמליו. דיון בממצאים יחתום את הדברים. מתודולוגיה של ניתוח פרשני תאפשר להתבונן במאבקים ככבעיה הרמנויטית.²

1 גלובלי במובן של הפעלת כוח של הגלובליזציה הכלכלית, כוח מלמעלה המנצל, מאחד ומבנה מחדש את המקום לתועלתו (Harvey, 1989; Keith & Pile, 1993; Massey, 1991); וכן במובן של למידה ובריתות ברשת החברתית (Escobar, 2001; Relph, 1976).

2 חומרי המחקר שואבים מראיונות אישיים עם מנהיגי הקבוצות; משאלון המדרג את נופי העיר; מהשיח במקומו ובדפי הפייסבוק של הקבוצות; מסיכומי מפגשים ואספות; מדפי מידע; ומפרוטוקולים של ישיבות מועצת העיר והוועדה המקומית לתכנון ובנייה. על מתודולוגיה של

מסגרת תיאורטית: נוף המקום, זהות מקומית והזכות לעיר בעידן הגלובלי

המקום ונופיו - מצרף של מרחבים במאבק

התפיסות העכשוויות לגבי המרחב עוסקות בייצורו של המקום/מרחב כתוצר המאבקים עליו במרחב הציבורי. הרכב השחקנים בו משתנה לאורך זמן, וכך גם יחסי הכוח ביניהם. הנכסים שמביאים השחקנים קובעים את מעמדם ובהתאם לזאת, טוענים החוקרים, מקום חלש הוא מקום חסר משאבים כגון ידע ורשת הקשרים (Nicholls, 2009). מצב כזה אינו מנבא את יכולתה של החברה האזרחית בערד המוחלשת להשיג הישגים במאבקה, ובכל זאת נוכחותה במרחב הציבורי הפכה לדומיננטית באופן מפתיע. כדי להסביר את הפרדוקס המתואר כאן, תעסוק סקירת הספרות בקשר שבין תפיסת המקום ותפיסת המרחב, ובתפקידן של תנועות חברתיות בייצור המקום בהקשר לנופיו הסמליים, החברתיים והפזיים כאחד, בצל איומים על צביונו.

על פי הגישה המקובלת כיום נתפס המרחב כמוצר וכמייצר של יחסים חברתיים, כאזור של קיום מרובה ושל הבנייה מתמדת. הוא מאגד בתוכו את המרחב המוחלט, היחסי והיחסותי והם מתעמתים זה עם זה, משתלבים ומוטמעים זה בזה. גישה זו מתארת מרחב פיזי ומדומיין גם יחד ומכירה בכך ששוליו לא ברורים, אף שהוא תחום מנהלית. המרחב הזה דינמי, יצירתי, מתוקשר, רב-קוטבי ורב-ממדי, ומתקיימים בו יחסי גומלין בין טריטוריה, מקום, קנה מידה ורשת. הוא נוצר מחדש ללא הרף על ידי הכוחות הפועלים בזירה. כל חברה מייצרת את המרחב שלה, ההופך למקומה הייחודי על אף הקשריו וזיקותיו (Amin, 2005; Jessop, Brenner, & Jones, 2008; Jonas, 2012; Jones & Woods, 2013; Lefebvre, 1991; Lehtovouri, 2010; Massey, 1993, 2004, 2005; Nicholls, 2009).

בהגות הגיאוגרפית גישת "המרחב המוחלט" מאפיינת את העידן הקולוניאלי. התייחסותה למרחב היא ניוטונית, אינסטרומנטלית, פסיבית, מנוכרת וקבועה. גישה זו מעוגנת ביחסים חברתיים קפיטליסטיים והיא משמשת בסיס רב עוצמה ליחסים מרחביים, שכן היא חותרת להחיל סדר מרחבי חדש בלא להתייחס להיסטוריה של המקום ולתושביו (Lefebvre, 1991). רעיון הגלובליזציה אוחד בגישה זו ובאמצעותה חדר למדינה, יצר עמה יחסי גומלין וחפיפה וביטל את הבלעדיות הלאומית על טריטוריה (Sassen, 2000). עוצמתו מבוטאת באמצעות כוחם של התאגידים, תהליכי הפרטה וביזור, ספסרות נדל"ן והתכווצות מדינת הרווחה. כיוון שהגיון זה מבטא את האלימות שבכוח המדינתית הוא נענה בהתנגדות (Lefebvre, 1991).

אלא שמאסי (Massey, 2005) טוענת שלא ייתכן מצב חד-צדדי שבו המקומי כלול בתוך הגלובלי, כלומר כזה שבו המקום הוא סובייקט הנתון לשליטה של הגלובליזציה המחילה על הזירה מרחב מוחלט. שכן המקומות הם "אנחנו" משותף של קבוצה מוגדרת, הטרוגנית, לא יציבה ואנטגוניסטית, שקשריה ויחסיה משפיעים ומושפעים תוך השתנות. המקומות פתוחים, חדירים וצופים גם אל מעבר להם. במסגרת תפיסה זו טוענים ג'ונס ו-וודס (Jones & Woods, 2013) שהמקום נוצר ומקבל את ייצוגיו הפופולריים המשתנים באמצעות מניפולציות, פרקטיקות יומיומיות ומאבקים חברתיים, כלכליים ופוליטיים, כחלק ממשא ומתן שלא תמיד מוכרע.

תפיסה כזו רואה אפשרות לצמיחה של זהות מקומית התנגדותית, הבונה חלופות לזהות הגלובלית, גם כמהותנית ורומנטית. זהויות חלופיות אלו מציירות ומייצרות את הגלובלי כשם שהוא מייצר אותן. הניסיון לשנות את המנגנונים המייצרים את הגלובליזציה מגייס תחושת זהות מקומית ייחודית שהורבדה לאורך זמן. הלכידות המדומיינת מטעינה את המקום במשמעויות של פעולה קהילתית (Massey, 2004). הולם כאן המושג "תחושת מקום", שהחל להתפתח בשנות השבעים (Harvey, 1989; Lefebvre, 1991, 1996; Marcuse, Mayer, Fainstein, Harvey, & Smith, 2008), המציין סדרת משמעויות הנבנות ומשועתקות כל העת בתודעת האנשים, בתרבות המשותפת ובפרקטיקות החברתיות של המקום. נופי המקום "נקשרים ביחסי גומלין שבין אדם לסביבתו, ככאלה האוצרים בתוכם איכות חיים של טבע ובריאות פיזית, נפשית ורוחנית, חברתית, כלכלית ופוליטית" (Egoz et al., 2012, p. 17). יחסים אלה בין האדם לסביבה, בהקשרם ההיסטורי, התרבותי והמרחבי, מדגישים את תפקידם של ההון החברתי והתרבותי בהשגת קיימותו של מקום, כתפיסה כוללת של יחסי הגומלין בין ערכי התרבות לבין הנוף. הם המסבירים את הדינמיקה הפוליטית שבין קהילה לנופיה גם בשיח התכנוני, שמאז שנות התשעים גבר עיסוקו באופיו של המקום (Printsmann, Koivupuu, & Palang, 2012; Sheilds, 2004; Stephenson, 2008). המקום משול לאקוסיסטמה שמתרחש בה מטבוליות חברתי-אקולוגי כחלק מהתהליך הפוליטי; הוא פרויקט חברתי-סביבתי של זרימה מטבולית שמרכיביו מאפשרים וחוסמים. הידע שנצבר מגדיר את המקום כבעל איכות או טבע ונוף ייחודיים, שהשתתפות התושבים בעיצובו מחזקת את תחושת המקום והקהילה.³ במקרה של הזנחה או תכנית הרסנית, תחושת המקום היא מקור להשראה ולהתגייסות לפעולה למענו (פנסטר, 2012; Angelstam, Elbakidze, Axelsson, Dixelius, Manzo & Perkins, 2006; Mitchell, 2002; Swyngedouw, 2006). עם זאת, חשוב לכוון את המבט גם לנעשה מעבר למקום הקהילתי ובתוכו - הן להקשרים בקני המידה השונים, הן למחלוקת בין התושבים על תחושת המקום, על האופן שבו הם מבינים את צרכי העיר ועל הדרכים להשיגם, גם כשנשמרות סולידריות וייחודיות שכוללות כבוד לשונות (Amin, 2005).

תביעת הזכות לעיר בעיירה שולית

רגישות מרחבית אורבנית בקרב החברה האזרחית מחוללת מודעות פוליטית מרחבית במערכה נגד העוול. היא תובעת את הזכויות לעיר, לשוני ולצדק מרחבי ומצביעה על זיקות ויחסי גומלין בין אי צדק ומרחביות בעיר (Dikeç, 2002; Egoz et al., 2012). תביעת הזכות לעיר דורשת למעשה שייעשה צדק בעיקר עם הקהילות המוחלשות - צדק חלוקתי, שיבטיח חלוקה צודקת של מרחבים בעלי יתרונות וחסרונות; צדק מנהלי שיבטיח תהליך הוגן ומשתף של קבלת החלטות; צדק הכרתי, כלומר הצורך להכיר במוחלשים; וצדק של יכולות, כלומר הצורך ליצור את היכולות הנדרשות לקהילה בריאה ומתפקדת (Cook & Swyngedouw, 2012). את משמעותה של תביעת הזכות לעיר קידם הארווי (Harvey, 2008) שטען כי מעבר

3 היסודות המגדירים את המושג "תחושת קהילה" הם רוח החברות; השתייכות והתקבלות; הרגשת ביטחון שמספקת ההשתייכות; גבולות ההשתייכות - מי שייך ומי לא רצוי; אמון; יכולת השפעה על הקהילה; סחר בטובין שכולם נשכרים ממנו. כל היסודות האלה יוצרים היסטוריה משותפת, חוויות, אירועים וסמלים (Manzo & Perkins, 2006; McMillan, 1996; McMillan & Chavis, 1986).

להיותה ביטוי לחירות הפרט, זוהי הזכות לשנות את עצמנו באמצעות שינויה של העיר. היא מושגת במאבק פוליטי-דמוקרטי הצומח במרחב הציבורי של העיר. המרחב הציבורי, בהיותו זירה פעילה של משא ומתן בין האזרחים לבין הממשל, משמש מקום לבניית האזרחות ולכן הוא אמור להיות נגיש לכול, מורכב, היברידי ומרובה צורות שיה. העימותים הצומחים בו מקנים תחושת קהילה, מפתחים אפשרויות חדשות לפעולה ומאפשרים שימוש בידע המקומי ובהעצמה עצמית הבונה תנועות בחברה האזרחית (שם; Habermas, 1992; Friedmann, 1992; Manzo & Perkins, 2006; Leontidou, 2011; 1989).

שחקן מרכזי בזירה זו היא המנהיגות הפוליטית המקומית, שלתפקודה ולתכנוניה תפקיד מכריע באישור הלגיטימציה של המשילות. עליה לנהל תהליכי רישות, הקמת מוסדות ויצירת מעורבות יעילה בקהילה, ולעשות את כל אלה מתוך שקיפות, אחריות, גמישות ופתיחות. ביכולתה להטמיע דפוסי ממשל חדשניים שיקדמו את העיר ולתמרן את מהלך הדברים לטובת העיר בתפקיד המתווך בין החברה האזרחית לבין השלטון המרכזי (Getimis, Grigoriadou, 2006; Kyrrou, & 2006). אלא שיחסי הכוח המכפפים שאימצו המדינות והשינוי הנדרש מלמטה מערערים את המשילות העירונית, מצמצמים את שליטתה במשאבי המקום ומרוקנים מתוכן את הממשל המקומי, בפרט בערים קטנות שנכנסו לקיפאון כלכלי (סבירסקי, 2008; Miller, 2007; Tzfidia, 2005). כלומר, הפגיעה בעיר מלמעלה כוללת החלשה של הממשל המקומי. את מסגרת הדיון תוחם המושג "עיר קטנה". זהו נדבך בהיררכיה העירונית שיש לו אופי, מבנה, פרקטיקות, תהליכים וקשרים ייחודיים משלו. התיאוריה האורבנית נוטה להתעלם מהעיר הקטנה או לחקור את צדה הבעייתי, והמחקר עליה מצוי בראשיתו (Bell & Jayne, 2009). בערים קטנות רוח הקהילה המדומיינת מספקת תחושות קהילה ומקום אינטימיות ומודעות יותר. רבים מעדיפים חי קהילה ומשפחה על פני קריירה, מחויבים לעזרה הדדית והתנהגותם אכפתית ו"אמיתית", גם ביחסיהם עם הממשל המקומי (Wuthnow, 2013). אולם באזור ספר פריפריאלי מתחזקים החשש מאי-ודאות בתעסוקה, הכעס ו"רגשי הנחיתות" ביחס לערי המטרופולין המשגשגות וה"מתנשאות". תושבים עוזבים את העיר והיא חווה תהליך התכווצות (shrinking city) (שם; Shetty & Reid, 2013). שכן ערים קטנות ומרוחקות בעלות נכסים ומשאבים מצומצמים, שכוח האדם בהן הוא בעל השכלה מוגבלת ואינו מיומן דיו בניהול מאבקים וביזמות, הן הסובלות העיקריות מהכלכלה הגלובלית. ההתדרדרות שהן חוות פוגעת ברוח הקהילה והיא סובלת מפגיעה בתחושה האזרחית הדמוקרטית, באמון ובתקווה. הקשרים החברתיים בה נפגעים וכך גם היכולת להניע פעולות, וכל אלה פוגמים בתפקודה של הקהילה. במקרים כאלה קיימת סכנה שהכוחות השולטים לא יביאו לשיקומו של המקום (Amin, 2005).

תהליך כזה מתרחש בערד שנים רבות, ונשאלת השאלה כיצד קרה שעל אף הדעיכה החברתית, הכלכלית והפוליטית נחלצו תושבי ערד מן ה"הלם" ופתחו במאבקים התובעים את זכותם על המקום. אטען כי בעיר קטנה, שהיחסים בה משפחתיים ואינטימיים, כאשר מתקיימות החלשה והזנחה מלמעלה מתחזק הפוטנציאל לעימות. אך כשהדרך למעלה חסומה בפני קהילה נידחת, צפוי שהעימות יכוון אל ההנהגה הפוליטית המקומית והיא תהיה זו שתואשם בתחלואי העיר ובעוולות כלפיה.

בשנים האחרונות הרבינו לשמוע על המחאות הגועשות בקהיר, באיסטנבול, במדריד, בניו יורק ובתל אביב, ואך מעט שמענו על המתרחש בערים קטנות ומרוחקות. חקר תופעת

האקטיביזם בערים קטנות לא קיים כמעט (Liu & Besser, 2003; Pink, 2009). המקרה של ערד יכול לשמש צוהר להתבוננות בתופעה זו, בקשריה למקום ולעמידותו ובהשלכותיה על עיצובו. במסגרת זו תיבחן ערד כמקום ייחודי בהקשרו הגיאוגרפי-היסטורי ובזיקותיו המרחביות, ברמה האזורית, המדינית והגלובלית. תמונה מורכבת זו תעמיק את ההבנה במהותם של התהליכים העכשוויים הלווקחים חלק בהיווצרותו של המקום הקטן.

ערד - חקר מקרה של תביעת הזכות על נופי המקום

ערד היא חלק ממערך הערים שהוקמו במסגרת תכנית פיזור האוכלוסייה וההגנה על גבולות המדינה. היא תוכננה על פי גישת המרחב המוחלט, תכנון פיזי, חברתי וכלכלי מדוקדק וסגור שקיבל השראתו מהמסורת המודרניסטית של הערים החדשות בבריטניה ושל העיר ברזיליה (Shadar, 2011). בחלוף השנים הפך המרחב לחברתי. זיכרונות ונופים התגבשו בו לזהות מקומית והיא הבנתה סמלים ותרבות. המרחב הזה עבר תפניות ושינויים וכיום נוסף לו רובד רשתי חסר גבולות.

התשתית התכנונית, אכלוס העיר בילידי הארץ וביסוסה על תעסוקה במפעלי האזור הביאו לשגשוג שנמשך עשרים שנה. קצב הגידול שלה היה מהגבוהים בארץ והנתונים העידו על אוכלוסייה חזקה ויציבה. דומה היה שהתכנון לא השאיר דבר ליד המקרה והעיר תשגשג. אלא שמאז הפך מאזן ההגירה של העיר שלילי, רמתה על פי מדד האשכול החברתי-כלכלי (שערכו הגבוה ביותר הוא 10) ירדה מ-7 ל-5 ובמדד הפריפריאליות היא מדורגת "פריפריאלית מאוד" (3 מתוך 10). זה כעשור היא מונה כ-24,000 תושבים, כשליש מהם יוצאי חבר העמים וכחמישית מהם חרדים (הלמ"ס, 2012; שנער ומר, 1979; שאולזון, 2014).

שלושה היבטי מדיניות מחלישים את ערד כחלק מערי הנגב - המדיניות הניאו-ליברלית, מדיניות הייחוד והמשילות המקומית. ערד היא חלק מפרויקט "כיבושו" של אזור הספר של הנגב, אזור ספר "כרוני" על אף היותו חלק מהמרחב הריבוני של ישראל. עיקר כלכלתו מתבססת על ניצול משאבים ועל כוח עבודה לא מיומן, ואילו רווחי ההון מוצאים אל מחוץ לנגב. הוא הפך ל"חצר האחורית" של המדינה, מעין "נימבי" (NIMBY – not in my backyard) חברתי המאוכלס בעיקר בכפייה באמצעות נישולם ודחיקתם של הבדווים, אכלוסן של עיירות הפיתוח בשנות החמישים במהגרים מזרחיים ובשנות התשעים במהגרים מברית המועצות לשעבר, יישוב חרדים והעברת בסיסים צבאיים. מפעלים עתירי עבודה בערי הנגב נסגרו ולא קמו אחרים נחתים; **השלטון המקומי** מוחלש ותלותי; החלוקה המרחבית בין מועצות אזוריות למקומיות ההעדפה שמגלה האוכלוסייה המבוססת לפרברים מחילות אי-שוויון (יפתחאל וצפדיה, 2008;

רווד, 2010, 2012א, 2012ב; Feitelson, 1997).

בפרט דדרו את ערד הפרטתם של המפעלים הגדולים, שהיו מקור התעסוקה העיקרי למעמד הביניים בה; קיצוצים חדים בתקציבי העירייה; ועומס יתר של מהגרים, שהכפילו את אוכלוסיית העיר בתוך שנים ספורות. מצב זה הוביל את ערד לירידה היחסית הריאלית הגדולה ביותר בישראל בהכנסות נפש (ברקת ושלם, 2006). כיום ערד היא "עיר פיתוח", הגדרה המנוגדת לרעיון הקמתה. היגיון "המקומי בגלובלי", שיחסי השליטה שלו מייצרים פריפריאליות ומחריפים פערים לרעת השוליים (Lefebvre, 1991; Massey, 2005), הפך בה דומיננטי. האוכלוסייה הוותיקה התחלפה באוכלוסייה מוחלשת - מהגרים רבים, חלקם הגדול קשישים; משפחות קשות יום שמחירי הדיור הנמוכים משכו אותן; ולאחרונה גם קהילת חסידי

גור שאורח חייה מכתוב עוני. בד בבד עם היחלשות העיר התפורר השלטון המקומי עד כדי הקמתה של מועצה קרואה בראשותו של ראש עיר ממונה ב-2008. מאז הבחירות המקומיות 2010- סובל דפוס המשילות העירונית בערד מאי-שקיפות שלטונית. אין שיתוף של הציבור בנעשה, התקשורת המקומית מגויסת וחוסמת **מידע** והסכמים קואליציוניים סמויים מאיצים תהליכי התחרדות המרוששים את העיר.⁴ תושבי ערד הוותיקים, שידעו תקופת זוהר כחלק מחברת המייסדים, חווים כעת השפלה, עזובה ותחושת סכנה. הזהות המקומית שנלכדה בטלטה מספר מועדף לספר מוחלש דהתה ומלאה בתחושות בושה, הצטדקות ובוז עצמי, המחזקים בהוצאת דיבתה של העיר על ידי עוזביה. החולשה המתמשכת צמצמה את נוכחותם של השחקנים המקומיים במרחב הציבורי ואת הריק שנוצר תפסו שחקנים לאומיים וגלובליים. אך למרות השוליות שנכפתה על העיר יש בה חיוניות ועמידות מפתיעות, המתבטאות בתחושת מקום וקהילה ובקוהרנטיות חומרית ומדומינת, ואלה מעניקות למקום את ייחודו. לאחרונה קמו בה קבוצות חברתיות, שאסקובר (Escobar, 2001) מכנה "תנועות של חזרה למקום", הפועלות לשימור הקהילה ולהתחדשותה תוך התמקדות ביחסים פוליטיים-חברתיים. הן שואפות להחזיר את ערכה הגבוה כפי שנשמר בזיכרון הקולקטיבי ובאתוס של העיר כעיר במדבר: עיר שנופי המדבר נשקפים ממנה, אוויר המדבר הצלול ממלא את ריאות תושביה ואוכלוסייתה מבוססת - עיר של "קסם באוויר", כפי שתויגה בעבר. תביעתם של תושבי ערד לצדק קוראת בעיקר לשינוי במערך יחסי הכוח הא-סימטריים מול המדיניות הלאומית והניאו-ליברלית, מערך יחסים הכופה על העיר, על השלטון המקומי ועל הנגב בכלל ניצול והחלשה. התושבים נאבקים על הזכויות לשיתוף ולניכוס המרחב העירוני במשמעות החברתית-פוליטית, שתי זכויות שהכליל לפבר (Lefebvre, 1996) בחיי היומיום הנחיה מוסרית לזכות קיבוצית צודקת (Habermas, 1989; Marcuse, 2009).

מקורבנות המקום לתביעתו

תנועות החברה האזרחית בערד הן חלק מתהליך פוליטי-אקולוגי לא ניטרלי שבתוכו הן מהוות כוח חברתי התובע את הזכות להעניק לעיר איכות ונבדלות. תחושת המקום של התושבים מבטאת הערכה נורמטיבית של מה שראוי להילחם עליו (Swyngedouw, 2006), כיוזמה להשתתפות בקביעת גורלו-גורלם.

קיימות אמנם תנועות חברתיות אחרות בערי הנגב, אך ריבוי התנועות ועמו האינטנסיביות בעיתוי זה ייחודיים לערד. כמה גורמים מסבירים את התופעה. ראשית, בערד קיימת שכבה חזקה של תושבים ותיקים, בניהם שהשתקעו במקום, משפחות שהגיעו לערד בזכות בית הספר הדמוקרטי שבה ובני דור המשך של יוצאי חבר העמים. שכבת אוכלוסייה זו היא ההון החברתי העיקרי, המחזק במסורת התנדבותית עשירה בעיר. שנית, המחאה החברתית בקיץ 2011 והדיה המתמשכים, לצד השימוש ברשת החברתית, דחפו להתעוררות חברתית ויצרו בישראל כוח מניע ומתעצם של מוכנות למאבק במרחב הציבורי.⁵ שלישית, בתקופת כהונתו של

4 המידע מבוסס על ראיונות עיתונאיים משנת 2011 עם חברי מועצת העיר ועל פרוטוקולים ודיווחים מישיבות מועצה.

5 דוגמאות לכך הן הקואליציה לדיור בר-השגה, המחאות נגד יצוא הגז והקמתו של מאהל המחאה בקריית שמונה.

בייגה שוחט (1989-1965) הורגלו תושבי ערד למנהיגות עירונית קשובה לתושבים המתנהלת בשקיפות מלאה. לאחר בחירות 2010 מצאו עצמם התושבים מול הנהגה המדירה את הציבור ממידע ונמנעת משיתופו בתהליך קבלת ההחלטות.⁶

רביעית, גישה אקטיביסטית קיימת בערד כבר מראשית ימיה, כשמאבק התושבים נגד ראש חבל ערד הסתיים בבחירות דמוקרטיות ב-1965 (Aronoff, 1974).⁷ במשך השנים נאבקו התושבים באינטנסיביות נגד הקמת מכרה פוספט, מפעל מלט ומטמנת אשפה ארצית בקרבת העיר; יוזמה לשיתוף הציבור פתחה לעיני הציבור את תכנון תכנית המתאר החדשה;⁸ וראש העיר מוטי בריל הוביל את העיר במאבקה למען צדק חלוקתי מול מועצה האזורית תמר בשנים 2003-2007. חמישית, בנוסף למדיניות המחלישה כלפי הנגב כולו נתונה ערד לסכנות סביבתיות וחברתיות המאיימות עליה - הקמת מכרה פוספט בשוליה, עניין שיידון בעמודים הבאים; הקמת עיר חרדית ענייה ומסוגרת בשכנותה (רוֹדֵד, 2010); הקמת חבל "מבואות ערד" בסמוך לעיר (רוֹדֵד, 2012א, 2012ב); והקמת מפעל קומפוסט במישור רותם. כל אלה יבחיחו תושבים ומתיישבים.

השינויים מרחיקי הלכת בכל תחומי החיים בעיר במעבר משנותיה הראשונות, הגאות והמתנשאות עד למצבה הנוכחי חושפים את גודל השבר שחוותה. משהתייצב בה השלטון אך גילה דפוסי התנהלות מאכזבים, הוליד השבר הזה פרץ של מאבקים להשבת המקום. קבוצות המאבק שקמו חותרות לקיומו הרצוי של המקום בעיני חבריהן. ייתכן שבעיר גדולה או בינונית הנהגה מקומית דומה ברמתה ובהתנהלותה הייתה מקבלת לגיטימציה, אך באינטימיות של עיר קטנה מצפים התושבים מהנהגה ליתר שיתוף פעולה ובוודאי שלא להדרתם.

כדי לחשוף את משטרי הידע (Jonas, 2012) של תהליך הבניית המקום יש לבחון את דרכי המשא ומתן עליו, דרכי הפעולה. אלה ישתקפו בסמלים המקומיים שמגייסים את תושבי העיר למאבק, בתהליך השתנותם של יחסי הכוח במרחב הציבורי של העיר, ברמת הקשרים בתוך קבוצות המאבק המאפשרת את חידוש יכולותיהם של הפעילים (הנמדד בגובה התרומה המשאבים המגויסים) ובהרחבת ההון החברתי שמניב יוזמות פוליטיות (Nicholls, 2009). הקבוצות בערד ניסחו עקרונות ומטרות, החלטות ודרכי פעולה, גייסו את תושבי העיר ותושבים מחוצה לה ושיווקו את עצמן באמצעות הפייסבוק, בהתכנסויות ובהפגנות, בדוכני החתמה ובדפי מידע. בעקבות פעילותן מתנהלים דיונים המרחיבים את מגוון הרעיונות ומחדדים את הנושאים הנדונים ונחשף מידע המתעדכן כל העת. דפי פייסבוק קבוצתיים רבים נפתחים ואלפי תושבים חברים בהם. כל אלה מהדקים קשרים בתוך הקבוצות וביניהן ותורמים לרמת הידע, לשיח וליוזמות המקומיות שחסרו עד כה בזירה הציבורית. המאבקים מחיים את סמלי המקום כהצהרת חיבור בין עבר לעתיד ומחזקים את תחושת המקום כזהות וכמשאב במאבק על הזכות לעיר.

6 המידע מבוסס על העיתונות ועל פרוטוקולים משיבות המועצה.

7 כבר בשנות התשעים פעלו בנגב עשרות קבוצות מאבק, בעיקר בנושאים סביבתי, ומספרן עולה בהתמדה. המכללות באזור והאוניברסיטה מייצרים ידע ומומחים. ארגון "שתיל" מיסודה של הקרן החדשה לישראל פועל בנגב כ-15 שנים. מאז שנת 2004 פועל "מרכז מנדל למנהיגות בנגב" ומצמיח מנהיגות בערים ויוזמות עירוניות-חברתיות (טל, ליאון זכות, פרנקל אושרי, גרינשפן ועקוב, 2011; קרסין, 2001; Feitelson, 1997).

8 קובעים את עתיד ערד: סיכום דיונים במרחב פתוח מהתאריכים 4-6 בינואר 2004. עיריית ערד.

שדה הפוספט בשולי ערד - מה ערכו של אוויר נקי?

הכוונה להקים מכרה פוספט בשולי ערד הוא מקרה טיפוסי של נימיבי - התנגדות לתכנון פרויקט שמשמעותו מיקום מטרדים בשכנות לאוכלוסייה. המאבק במכרה הפוספט עוסק בסוגיית הצדק הסביבתי שבמרכזה הנגב כמרחב מוחלש במדינה, הנושא בנטל רב המטרדים. העימות על מכרה הפוספט מתקיים בין הצוברים רווחים מהפרויקט - חברת רותם אמפרט, חברת בת של כימיקלים לישראל (כ"ל) בבעלות האחים עופר - ובין אזרחים ביישובים שייחשפו למפגע שיחולל. קבוצת המאבק, הנקראת "רוצים לחיות בלי מכרות", הפכה במרוצת הזמן לעמותה. מכל היבטי הנזקים שעלול המכרה להסב לערד בחרה הקבוצה להוביל את המאבק תוך שימוש אסטרטגי בטיעון הבריאותי, כלומר אובדן האוויר האיכותי של העיר. כך נעשה שימוש פוליטי בנכס ייחודי לעיר, שהוא גם הגורם כבד המשקל ביותר מבין הסיבות להתנגדות, ביניהן הרס נכסי טבע, פגיעה בענף התיירות ופגיעה תדמיתית. מראשית ימיה של ערד דיברו כולם בשבח האוויר הנפלא בה, וחולים במחלות נשימה מישראל ומחוצה לה הגיעו לערד להירפא. האוויר בערד הפך לסמל והוטמע בזהות המקומית כחלק מסגולותיה הטובות של העיר ובכוחו לגייס לפעולה. לכן הביטויים השכיחים במאבק מדגישים את הפן הבריאותי של הקמת המכרה, שתהרוס את איכות האוויר ותפגע בבריאות. כך למשל אפשר למצוא בשיח של הקבוצה את המשפטים "התושבים מתבקשים להפסיק לנשום" ו"האם באמת תסכימו להקריב את החיים והבריאות שלכם כדי שמשפחת עופר תרוויח עוד כמה מיליונים?".

לאחר מאמצים **ממושכים** הצליחה העמותה לצרף את ראשת העיר טלי פלוסקוב ואת מועצת העיר אל מתנגדי המכרה. היא מקושרת עם המשרד להגנת הסביבה, משרד הבריאות, רשויות התכנון וחברי ועדות הכנסת, עתרה לבג"ץ והצטרפה לארגון הגג של התנועה הסביבתית "חיים וסביבה". אולם הישגה העיקרי היה השימוש שעשתה לצרכיה בתקשורת לסוגיה. ב-2012 נדחתה הצעת חוק שביקשה לשלב תסקירי בריאות בחוק התכנון והבנייה. אך שיח הזכויות מרבה לעסוק בזכות לחיים, בזכותם של ילדים לגדול בריאים (Egoz et al., 2012) ובעקרון ההיזהרות שאושר בוועידת ריו ב-1992. כל אלה השפיעו על החלטתו של משרד הבריאות להתנגד להקמת המכרה, חרף הלחצים שהופעלו על קובעי המדיניות:

הפעילות במכרה תביא לתוספת של קרינה [...] המהווה תוספת סיכון ופגיעה בריאותית פוטנציאלית לאוכלוסייה הסמוכה - הפוספט עשיר באורניום ובאיזוטופים שונים. [...] במקרים כאלה בהם קיים סיכון לבריאות הציבור, נהוג לפעול עפ"י עקרון הזהירות המונעת [...] לבריאות האוכלוסייה אין תחליף!

עם זאת, משרד הבריאות נתון ללחצים קשים מצד משרד ראש הממשלה ונעשים ללא הרף מאמצים לשנות עמדתו זו. הכנת תכנית המתאר לכרייה ולחציבה (תמ"א/14ג') שהחלה בשנת 2011 היא שלב נוסף בתהליך. התכנית מגדירה את השטח האמור כעתודה הטובה ביותר לכריית הפוספט, מקצה אותו לכרייה ואף **מרחיבה אותו**, ומסייגת בלשון רפה בלבד את נושא הסיכון הבריאותי (תמ"א/14ג' - סוגיות עיקריות לדיון והמלצות). מנהל התכנון ממליץ לנטר כרייה

9 מתוך מכתב של לשכת הבריאות מחוז דרום אל הממונה על מחוז דרום במשרד הפנים. מכתב מס' 1980 (2012, 11 ביולי). אוחור ב-1 ביולי 2014 מתוך: <http://meengle.com/sites/nobarir/memshala/files/zmw.pdf>

ניסיונית באתר.¹⁰ קבוצת המאבק מגדירה את ההמלצה הזו "ניסוי בני אדם", שכן מחצב הפוספט מכיל אורניום רדיואקטיבי ותוצרי הפירוק של הפוספט נגשמים עם האבק המגיע מהמכרה.

המשמעות האזורית של פעילות הקבוצה היא המאבק נגד הנצחת השוליות שכופה תעשיית המכרות על הנגב. לאחר השלב הראשוני בהתפתחות האזור, שלב ניצול הספר, היה הנגב אמור להתקדם ולהשתלב בכלכלה ברמה הארצית, אך לא כך אירע (Feitelson, 1997; Hogan, 1985). כ"ל היא המעסיקה הגדולה בנגב¹¹ ואחראית ל-20% מהתמ"ג שלו, נתונים המעידים שהוא לא נחלץ משלב הניצול הכלכלי (ביאור, 2013). ההון שמניבים המכרות אינו נשאר בנגב, ובה בעת המדינה פוטרת עצמה מתכנון מקורות תעסוקה נוספים שעשויים לבסס שם בעלי כישורים ברמה גבוהה.

המקרה של עמותת "רוצים לחיות בלי מכרות" הוא מאבק לקיימות. פעילותה ארוכת הטווח היא פעולה עיקשת ורבת חזיתות של החברה האזרחית בכלכלה הניאו-ליברלית. תאגיד רב-עוצמה ובעל מהלכים בשלטון חותר להחיל מרחב מוחלט המוחק את מהותה של העיר כמקום חברתי-תרבותי ומציב תחתיה מכרה עתיר רווחים לבעליו. המאבק נגד התאגיד שוקד על ייצורו של ידע מעודכן מדעי, כלכלי ופוליטי. אחת הפרקטיקות של המאבק היא שימוש פוליטי באידיאליזציה המציגה את הסביבה הטהורה "שלנו" כמאוימת מבחוץ על ידי "זר". נלווית לה פרקטיקת הפחדה מפני איום הקרינה הרדיואקטיבית. פרקטיקות אלו מסייעות לגייס את הקהילה למאבק (Appleyard, 1979), כפרט במקום קטן ושולי כערך החותר לשינוי תדמיתו, הנוטה לזהות של עיר שלילית ואיכות האוויר היא נכס ייחודי המשמש משקל נגד חיובי. הצלחתם של מאבקי נימבי הם נחלת החזקים והישגי העמותה עד כה מסמנים עוצמה. ההצלחה להגן על ערד וסביבתה מאז שנות השמונים נוטעת רגשות גאווה ועוצמה בלב תושבי העיר ומשמשת אחד הסמלים החברתיים שלה, גם אם אין ודאות לגבי האופן שבו יוכרע המאבק.

"הקש"ת בערד" - למען התחדשות, קהילתיות וגאווות מקום

קבוצת "הקש"ת בערד" היא דוגמה לאקטיביזם עקיף ומתון שהפרקטיקות שלו גמישות ולא מתעמתות, כזה שמעדיף משא ומתן על פני עימות (Mayer, 2006; Pink, 2009). הקבוצה מובילה מאבק על מרחב חברתי, על הזכות לעיר לטובת כל תושביה. היא מציעה גישה חלופית לגישת ההתבדלות החברתית הרווחת בישראל שעליה הושתתה העיר. הקבוצה מציעה זהות רב-תרבותית בעיר רבת-תרבויות ורואה יתרון במגוון האנושי. הרציונל של הקבוצה שעון על עקרונות הדמוקרטיה הדיונית והזירה הציבורית המכלילה.

הקבוצה צמחה מתוך התנגדות לגל הגזענות ששטף את ערד במסגרת מסע הבחירות המקומיות בשנת 2010. כמה מהמועמדים לראשות העיר הציגו סדר יום שפרט על נימי הפחד והשנאה כלפי הבדווים ומבקשי המקלט האפריקנים "המשתלטים עלינו". מטרתה של הקבוצה הן ליצור בערד מודעות ליתרון שבמגוון האנושי הקיים בה, לחפש דרכי פעולה להפחתת הניכור הבין-אישי בזירה הציבורית ולחתור לחיזוק תחושות קהילה ותחושת מקום מכלילות. תביעת

10 מתוך מכתב מאת ט' פודים מלשכת התכנון מחוז דרום אל בינת שורץ, ראש מנהל התכנון (2013), 8 באפריל).

11 למעלה מ-5,000 עובדים ישרים, מתוכם כמאתיים תושבי ערד, מועסקים בחברת רותם אמפרט.

הזכות לעיר רב-תרבותית מבקשת להסיר מסדר היום את הפחדים, את חוסר הסובלנות ואת הבחנות הגזע והאתניות ולנהל פוליטיקה משתפת עם הממשל המקומי והתושבים כאחד. הדרך ליישומם של עקרונות אלה הובילה ליצירת קשרים בין הקהילות השונות המרכיבות את קהילת ערד ולהקמת בית הקש"ת, מקום מפגש המשמש לדיוני תושבים בנושאים הקשורים במצע הקבוצה. הפרויקט העיקרי של הקבוצה הוא טיפוח "רובע יעלים", שכונה בלב העיר המזוהה. שלוש מטרות מנחות אותו. ראשית, העבודה עם פעילים תושבי השכונה לפי דרכם ובחירותיהם, לטובת כל תושבי השכונה; שנית, ניסיון לטעת בעיר וברשות המקומית את הרעיון שיש להשקיע בהחייאתה של ליבת העיר; ושלישית, הניסיון לשנות את תדמיתה השלילית של ערד בעיני תושביה, כדי לשפר את התדמית העצמית שלהם.

רובע יעלים תוכנן ב-1962 ובתיו מתייחדים בשימוש שעשו בדגם הפטיו הגדל (טמיר, 2010; שדר, 2006). בשכונת הרובע כולה חיים כ-1,800 תושבים, מהם כ-500 מבקשי מקלט אפריקנים והשאר הם יוצאי חבר העמים, דיירים זמניים ותושבים ותיקים. השכונה סובלת מהזנחה רבת שנים. רוב מבקשי המקלט שהגיעו לעיר התרכזו בשכונה זו. הם לא העלו את רמת הפשיעה בה (נתן, 2010), אך כותרות העיתונים זעקו: "בין הגורמים העיקריים להתדרדרות הנוספת [בערד] בשנים האחרונות ניתן למנות את הגעתם של כ-1,500 פליטים מסודן, שהעלו את שיעור הפשיעה בתחומי הסמים, האלימות והאלכוהול" (איפרגן, 2010). תושבי העיר מדמים את השכונה למרחב של פחד, עוני ופשע, "נקודה משטרתית חמה", כדבריו של השוטף הקהילתי דודי אזולאי.¹²

על אף הזנחתה יש לשכונה מקום של חשיבות בדימויה של העיר. זוהי השכונה הראשונה שנבנתה בערד והיא נחשבת לתופעה אדריכלית ייחודית. רבים מחברי גרעין התושבים הוותיק גרו בה ורבים חוצים אותה מדי יום. עבורם יש לה ערך מכונן בנופי המקום ובוהות המקומית. כך מספרת תמר אבנרי, מראשונות המתיישבים בערד, שגרה בשכונה: "הארכיטקטורה של הפטיו הכי יפה בעיר. הבנייה איננה, הדירות נוחות, פונות לכיוונים שונים ובגדלים שונים - גמישות תכנונית. הייתה אווירה נהדרת בין השכנים והיו ערבי הווי ושירה".¹³

תדמיתה הגרועה של השכונה כיום פוגעת בתחושת המקום ונראה שהיא מסמלת את מצב העיר כולה (Appleyard, 1979). חיזוק של תחושת המקום והקהילה בשכונה ובעיר מותנה בשינוי התדמית הזו. מראשית 2012 מרחיבים פעילי קבוצת "הקש"ת בערד" את מעגל המעורבים והגופים המסייעים בעיר וברשות המקומית. הם עורכים אירועים שמשתתפים בהם תושבי השכונה ותושבי ערד כולה. התגייסות תושבים ומתנדבים מהשכונה ומחוצה לה לפעילות בקבוצה והשתתפותם באירועים בשכונה גורמת לתרוממות רוח ויצירת מפנה בתפיסה הרווחת שאי אפשר לשנות דבר. התהליך העלה את השכונה למודעות גם ברשות המקומית. **ודחף** את ראשת העיר להשקיע בשיפורה הפיזי.

המאבק על השכונה עושה שימוש באחד מסמלי המקום, השכונה הראשונה, ותומך בשיקום נוף אדריכלי, חברתי ותרבותי. רצונם של התושבים להתגייס ולשנות מצביע על שינוי ברוח המקום ומשקף תחושת זכות על המקום. קבוצת "הקש"ת בערד" נאבקה על החייאת הקהילה ועל דרך חדשה ושונה לעתידה. מאבקה אוהז במיוחד ובמודע בגישת המרחב החברתי,

12 ריאיון, 2012.

13 ריאיון, 2012.

הדמוקרטי, הפתוח והדינמי מול תפיסת המרחב הלאומי והגלובלי הנוטה למחקו. החדרת שינוי נורמטיבי בזהות הקהילתית הייחודית היא תהליך אטי האמור לפרוץ חסמים או לעקפם, ומשום כך הוא אינו סוחף המונים.

טיילת מואב - תושבים מול נדל"ן

בנוף פראי, בראשיתי, כמעט ירחי זה, התאהבנו בזה אחר זה. [...] נפרש לעינינו שטח מישורי יחסית וגדול יחסית, שבדמיון ובתעוזה אפשר היה לחשוב עליו כעל בסיס לעיר. "כאן תקום עיר", אמרנו זה לזה ממרומי כידוד. "ושם, קצת מזרחה, במקום שמתגלה בכל יופיו ים המלח, יהיה אזור בתי המלון". [...] היינו שיכורים מהנוף, מהאוויר היבש והצלול ומהרגשת הבראשיתיות והראשוניות של הסביבה. (אליאב, 1990, עמ' 166)

רגע הולדתה של ערד קשר אותה לנופי המדבר, הוטמעה בזהות המקומית והפך למקור גאווה התקף עד היום כסמל למהותה של העיר. המאבק על טיילת מואב מדגים היטב את הטענות העולות במאמר זה. במקרה הזה התגייסו התושבים למאבק הגנתי מול הרשות המקומית נגד ספסרות הנדל"ן שיצרה הכלכלה הניאו-ליברלית, ועשו זאת באמצעות ההסמלה של הזהות המקומית באמצעות נוף המקום.

טיילת באזור התיירות מושכת אליה תיירים **אורחים**. רבים מתושבי ערד מטיילים לאורכה והיא מהווה מקום מפגש לנוער ולזוגות אוהבים. הטיילת היא הפנים הייצוגיות של ערד. המלונות הניצבים לאורכה התבססו על תיירות מרפא, המקושרת עם מרכיב זהות נוסף של ערד - האוויר הקריר, היבש והצלול שהוצג כתכונה ייחודית ותפקידו בחיי היומיום הודגש (Knez, 2005). אלא שהמקום היפה והסמלי ביותר בעיר הפך לחצר האחורית שלה: באחת מתצפיות הנוף היפות בישראל עומד מלון הרוס, והעזובה והקיפאון שורים במקום.

בראשית פברואר 2012 נודע לתושבי ערד שיש כוונה לשנות את ייעוד הקרקע שבצד הטיילת ולייעד אותה למגורים, ומגדלי מגורים צפויים להסתיר להולכי הרגל את הנוף הנשקף ממנה. בעקבות זאת קמה קבוצת מחאה, "מצילים את טיילת מואב". הקבוצה פתחה דף פייסבוק, קיימה אספות, בחרה ועד פעולה ותושבים התגייסו למאבק. במצע הקבוצה הודגשו המטרות החיוביות - לשפר את חזותה של הטיילת ולתקן את המטרדים, לקדם את התכנית המקורית שהציעה בנייה לתיירות ושימור שטחים פתוחים ושטחי נוף ולהבטיח שקיפות בתכנון ושיתוף התושבים בתהליכי קבלת החלטות לגבי עתיד העיר וצבינה.

מהצהרות אלה אפשר להבין שהמחאה החלה אמנם סביב נושא הטיילת, אך היא עוררה מודעות לליקוי מבני במערכת התכנונית של העיר והמאבק הציבורי הורחב. במשך כחצי שנה התנהל בדף הפייסבוק שיח תוסס העוסק בטיילת ובמשמעויותיה לעיר, בצעדים שיש לנקוט כדי לעצור את השינוי שעל הפרק ובצורך לכוון לפיתוח האזור בלי לפגוע בנופיו ובייעודו בתכנית האב. לדף הפייסבוק הועלו תמונות וסרטון המשקפים את התנועה שבין יופיו של המקום לבין עליבותו העכשווית, בין אהבה גדולה לבין אכזבה והשפלה, והם מהווים מעין השתקפות של ערד כמקום, כפי שמתארת ליאת אילוביץ', בת ערד:¹⁴

הטיילת הייתה שם תמיד. כילדים בטיולי ערב קיץ עם ההורים והאופניים, אהבים את הירידות, סובלים בעליות... בטיולים עם החבר'ה עד המצפור, מרגישים גדולים מול המדבר העצום הזה שעמד שם בקצה המצפור... הסודות, השיחות החשובות, ההתפייסויות, האהבות, פסיפס של חיים שלמים.

בפגישת המחזור שחגגנו נסענו כמה חברות ילדות שכבר לא גרות בערד למצפור, לצוף בזיכרונות מתוקים, עד שהגענו... ההזנחה, הרס מלון מצדה שתמיד סימל את הפנים היפות, התיירות, הבריכה המקסימה היו מנופצים, הרוסים. בדים התנופפו סביב המלון שנראה כמו עיר רפאים. כולנו עמדנו שם בשקט כאילו אין לאן לברוח יותר.

מלון מצדה והמגרשים שבצדי הטיילת שוממים. החוכרים שזכו במכרז של מנהל מקרקעי ישראל לפני שנים ממתנינים להזדמנות לשנות את ייעוד הקרקע למגורים כדי להעלות את ערכה הנדל"ני. במפגש עם הפעילים הצהירה ראשת העיר כי תשמור על אופיו של האזור בכל מחיר. כעבור חודשים אחדים התברר ששינוי הייעוד למגורים של עד שתי קומות אושר במחטף של הוועדה המקומית לתכנון ובנייה;¹⁵ אך הניסיון לשנות את ייעוד הקרקע ולאפשר בנייה לגובה נחסם, הודות למאבק.

כיום, **אף שטרם** נרשמה הצלחה גורפת בעניין, אפשר לומר שהחברה האזרחית התחזקה. טא הטיילת ושיתוף הציבור בתכנון עלו לסדר היום והפכו לעניין רגיש פוליטי שתושבי ערד מודעים לו היטב. בשלהי שנת 2013 הגישו התושבים התנגדויות נגד הכוונה להקים קוטג'ים למגורים על הקרקע שהייתה מיועדת להקמת בתי הארחה. ההתנגדויות הציבוריות הביאה אותם לפעול לשיפור מראה הטיילת ולהתיר על שגיאות תכנוניות, הזנחה ומפגעים. המאבק עימת אותם ישירות עם מחלקת ההנדסה של העירייה ועם ראשת העיר וחשף את כוחה הפוליטי של החברה האזרחית. היא סירבה להסתפק בהבטחות, נכנסה בעובי הקורה וקראה תיגר על הממשל המקומי.

הניסיון להפריט את האזור שהתברך בנוף היפה הוא חלק מתהליך ניכוסו של הנוף לטובת האוכלוסייה המבוססת, כמו זו המתגוררת בשכונת הגמל במצפה רמון. ההצהרה כי ערד היא עיר תיירות אינה באה לכדי מימוש. המאבק על מימושה ועל נכסי הנוף נושא אופי פוליטי, כלכלי ומנהלי שתובע מאנשי הציבור לעמוד על עקרונות תכנון העיר שנבחרו בשיתוף הציבור בשנים הקודמות - תכנון על פי חזונה של ערד כעיר מדברית תיירותית ורב-תרבותית. ססמתה של קבוצת "מצילים את טיילת מואב" היא "מחזירים את העיר לתושביה". הססמה הזו מינפה את מהותו של המאבק ואומצה על ידי קבוצת האזרחים "הרוב מחליט", התארגנות אזרחית שקמה מתוך קבוצת המאבק על הטיילת.

"הרוב מחליט" - קבוצה לשימור הזהות החברתית-תרבותית

המאבק של קבוצת "הרוב מחליט" נסב על שימור דמותה התרבותית-חברתית המקורית של העיר. בשנים האחרונות משתקעים בערד רבים מחסידי גור במצוות רבם. קבוצת המאבק תובעת מהרשות המקומית להחיל צדק חלוקתי של משאבי העיר ושוויון באכיפת החוק; בכך היא מבקשת להיאבק בעירייה המקצה משאבים רבים לטובת חסידי גור ומתעלמת מעבירותיהם על החוק. לטענת קבוצת המאבק, ראשת העיר נכנעת לתכתיבי קהילת גור ובכך מעודדת את הגירתם לעיר.

ערד קמה כעיר חילונית ובשנותיה הראשונות פעלה בה תחבורה ציבורית בשבתות. ב-1983 קיבל נציג קהילת חסידי גור דאז, אברהם קמינר, את רשותו של ראש העיר בייגה שוחט לייסד קהילה בערד.¹⁶ במשך שנים רבות חיה הקהילה הקטנה באין מפריע לצד שאר קהילות העיר. אולם בשנים האחרונות חווים בני הקהילה ברחבי הארץ מצוקת דיור, ובעקבות הסכמים קואליציוניים שהוסדרו בבחירות 2010 הורה האדמו"ר לחברי הקהילה להגר לערד. קהילת גור המקומית התרחבה וכיום היא מונה יותר מ-700 משפחות (שאולזון, 2014). חסידי גור אינם תלויים במקורות תעסוקה והם נתמכים כלכלית לצורך רכישת דירות ובתים ברחבי העיר. השלטון המקומי מסייע להם: מאשר תקציבים, מקצה לטובתם מבנים ושטח ומעלים עין מעבירות בנייה כגון פיצול דירות, תוספות בנייה והפעלתם של בתי כנסת ומלוניות בבתי מגורים.

התרחבותה של קהילת גור מאיימת על צביונה של ערד והתושבים האחרים חוששים מפני השפעותיה: כפיית אורחות חיים חרדיים, התרוששות של העיר שנגרמת בגלל ההנחות הקבועות בחוק על תשלומי ארנונה המוטלים על משפחות מרובות ילדים וחסרות הכנסה, ירידה בכוח הקנייה וברמת השירותים הציבוריים, עזיבתן של משפחות מבוססות ורתיעתן של אחרות מהשתקעות בעיר שתדמיתה הופכת חרדית. אופייה המתבדל של חסידות גור מקשה על שימור חיי קהילה תוססים בעיר הקטנה וקיים חשש מהתחזקותה הפוליטית במועצת העיר. מטרות קבוצת "הרוב מחליט" מבטאות דאגות אלה. הקבוצה מבקשת לפעול להגברת השקיפות ברשות המקומית בתחומי הקצאות התקציב, השטח והמבנים לקהילות השונות ולוודא את חלוקתם הצודקת. עוד היא מבקשת לאכוף את החוק, לתמוך בהבאת תעסוקה מקדמת שתעודד הגירה של אוכלוסייה מבוססת לעיר ולהגביר את המודעות לחשיבות שבהשתתפות בבחירות המקומיות.

הקבוצה הצטרפה ל"איגוד הפורום החילוני", התארגנות הפועלת כתנועה ארצית למניעת התחרדות של יישובים ושכונות. מאות מתושבי העיר השתתפו באספות תושבים שיזמה הקבוצה ובהן תיארו החברים את תמונת המצב והציגו תכניות פעולה. בדיוני הקבוצה בפייסבוק מעלים החברים ידיעות מקומיות וארציות, תצלומים ומחקרים בנושא. עולות תלונות על השימוש בצופר השבת הרועם, על הסרתם של שלטי חוצות שעליהם צילומי נשים, על עבירות בנייה והטרדת נשים בשל לבושן. כך למשל כתב אחד מחברי הקבוצה בדף הפייסבוק:

המצב הזה בו אנחנו רואים איך הסטטוס קוו של עיר נשבר, קורה גם בערד! תושבי ערד, אל תירדמו. תכתבו לראשת העיר שלנו, תצלצלו ל-106 ותתריעו על כל "שימוש חריג במבנה" או כל בעיה הפוגעת בזכויותיכם! כי אין לנו ערד חופשית אחרת!

הגנה על המקום מונעת מחרדה לאובדנו. לכן מיוחסת חשיבות רבה לשמירה על פתיחותו של המרחב הציבורי, לשימור הנוף החברתי-תרבותי של העיר ולהשלכות המצב על כלכלת העיר ועל הפוליטיקה שלה. קבוצת המאבק משתתפת בישיבות המועצה, פונה לעזרתן של ערכאות משפטיות ומפעילה לחץ על הרשות המקומית, ואכן לאחרונה תבעה העירייה את קהילת גור על בנייה לא חוקית של בית כנסת. עם זאת היא נוטה להיענות לדרישה לבנות שכונה חרדית בת מאות דירות (לוין, 2013).

אחת הבעיות הנלוות למאבק היא ביטויי הגזענות בו. רבים מהתושבים תופסים את המאבק כאנטי-חרדי ומשתלחים בקהילה. אחרים טוענים כי יש לכוון את המאבק נגד הבדווים והסודנים ולגרשם מהעיר. כלומר, מה שקבוצת "הקש"ת בערד" מנסה למתן, מחריפה קבוצת "הרוב מחליט". קבוצה זו אף החליטה לעקוב אחר החלטות מועצת העיר ותמכה פוליטית במתמודד לראשות העיר שהתחייב לא לשבת בקואליציה עם החרדים.¹⁷ תופעה זו היא חלק מתנועה ארצית רחבה שגם לה היבט של נימבי חברתי-תרבותי: היישובים המבוססים במרכז הארץ מתנגדים לבנייה המיועדת לחרדים. מחירי הדיור הגבוהים דוחפים אוכלוסייה זו אל הפריפריה, וה"מטרד" עובר לנגב בעידוד הממשלה, כפתרון ל"בעיית היהוד". עדות נוספת לכך היא החלטת הממשלה להקים את העיר החרדית כסיף, העתידה לקום כעשרה קילומטרים מערד. כסיף צפויה להחליש את האזור ולעודד את אורח החיים המסתגר והלא יצרני של האוכלוסייה החרדית, וזאת בניגוד למדיניות השילוב בעבודה (רודד, 2010).

המאבק בערד מעיד על חבירתה לקבוצות ציבור חזקות בארץ ומציג הישגים מסוימים, אך הוא מצביע על עוצמת החלשתו של המרחב הפיזי הריק שיש "למלאו" ביהודים. נראה כי קובעי המדיניות בישראל אינם רואים טעם בבחינה חברתית, תרבותית וכלכלית של המקום ושל עתידו במרחב הזה, ובכך הם מעמיקים את שוליותו ואת מוחלשותו. תמונת המצב הפוליטית הנוכחית בעיר מבשרת שתהליך התחרדותה יימשך. קבוצת "הרוב מחליט" נאבקה על אופיו של המרחב הקיים, ההולך ונכבש על ידי קהילה מתבדלת שכל עניינה בהשגת צרכיה ובהחלת מנהגיה. קבוצות המאבק השונות מקיימות ביניהן קשרים חלקיים ולא מעט מחבריהן מעורבים ביותר ממאבק אחד. אין אמנם תמימות דעים בין תושבי העיר לגבי כל אחת ממטרות המאבקים, אך רבים מהם חשים אי שביעות רצון ממצב העיר ומאופן ניהולה וחוששים מהסכנות הרבות הרובצות לפתחה.

דיון

לאורך שנות קיומה ידעה ערד שינויים חברתיים, כלכליים, תרבותיים ופוליטיים, כעיירות לא מעטות ברחבי העולם. עם זאת, השינוי שחל בה הוא קיצוני ויוצא דופן. מעיר מתוכננת בקפדנות הפכה לכו שבעלי אינטרסים חיצוניים עושים בה כבשלהם; מעיר מתרחבת ומבוססת הפכה לעיר מתכווצת, ענייה ונטולת מקורות תעסוקה. האוכלוסייה ההומוגנית והיציבה הפכה למרובת תרבויות, משוסעת חברתית ובעלת שיעור תחלופה גבוה. המנהיגות המלכדת פינתה מקומה למנהיגות סקטוריאלית בעלת משילות פוליטית שנויה במחלוקת. דווקא משום כך תופעת המאבקים האזרחיים הצצים לאחר עשרות שנות החלשה מצביעה על חיוניות ועמידות מפתיעות, על עוצמתו של המקום הפרטיקולרי ועל זהותו החזקה. הניסיון להיחלץ מחוויית השקיעה של העיר שב ואישר את נכסיה - הון חברתי, אכפתיות, אחריותיות והתחדשות דינמית, שטמון בהם פוטנציאל לשינוי.

קבוצות המאבק מבטאות רצון לבנות "חיים טובים במקום טוב" (Tuan, 1991, p. 93). הן

17 בבחירות בינואר 2014 התקבלו חמישה מנדטים לסייעתו של המתמודד ניסן בן-חמו, שהתחייב לא להיכנס לקואליציה עם החרדים; ארבעה מנדטים לסייעתה של ראשת העיר (לאחר שבבחירות הקודמות, בשנת 2010, קיבלה שבעה מנדטים); ארבעה מנדטים לחסידי גור; ושני מנדטים לסייעה נוספת.

מייחסות חשיבות לשיתוף התושבים בייצור המקום ולהשתתפותם בו ומציעות גישות חדשניות לשיקום המקום. מתנגדי המכרה נאבקים על שמירת קסמו של האוויר שבו ניחנה העיר, המזוהה עם סגולותיה, ותובעים לפתח במקום כלכלה מקיימת תחת ניצול המשאבים הנתפס מסורתית כמקור התעסוקה בנגב; קבוצת "הקש"ת בערד" מדגישה את הייחוד הטמון בנוף האנושי המגוון ובאופי הקהילתי ומציעה חלופה לתפיסת ההתבדלות הרווחת בישראל; המאבק על הטיילת קורא לשימור חוויית קסמו של הנוף הטבוע בזהות המקומית ותובע מהשלטון המקומי שקיפות ושיתוף התושבים בתכנון; וקבוצת "הרוב מחליט" חותרת לשימורם של נופי התרבות הפוליטית במסגרת רחבה יותר, ומתנגדת להפיכתה של ערד לנימבי למוחלשים. השימוש בסמלי העיר ובנכסיה, דווקא בהיותם מועטים, מחדד ומעצים אותם.

עתה יש לחזור ולבחון את המרחב המתהווה בערד לעת הזאת. זהו מרחב מסוכסך ושסוע, שכוחות חוץ שולטים בו ומזניחים אותו ובה בעת מתגלעות בו מחלוקות פנימיות באשר לאופן שבו יוכל לשגשג במסגרת זהות מלכדת. הפער שנוצר בין עברה של העיר לבין מצבה בהווה גורם להשפלה, אך מבוססת עליו זהות גאה שסמליה עדיין רבי-עוצמה. זהו מרחב תוסס המרחיב את הידע ואת המודעות למקום, אך הוא טרם פרץ אל הזירה הארצית ומעמדו שולי.¹⁸ בהעדר נראות ברמה הלאומית נכפית עליו סגירות המדגישה פרטיקולריות ובידוד. באופן זה נוצר בו לא-מקום המוכתב מלמעלה¹⁹ והריק הזה מקל על הממשלה ועל הכוחות הניאו-ליברליים לפעול באין מפריע.

על אף ההתרסה המקומית כלפי המדיניות הלאומית והניאו-ליברלית מלמעלה, המאבקים ממוענים אל הרשות המקומית. התביעה ממנה היא לחבור לתושבים ולהוביל את המאבקים כחלק מתפיסת המקום כמקשה אחת הכוללת את הנהגתה ותושביה. הטענות כלפי הרשות נובעות מכך שאינה מספקת מענה לסכנות הרבות המאיימות על התושבים ואינה מודעת לצורך להקשיב להם. אמנם המאבק נגד מכרה הפוספט והמאבק בעד קהילתיות רב-תרבותית זכו לתמיכה מסוימת מצד המנהיגות המקומית הנבחרת, אך אין בערד הובלה משתפת של מאבקים למען העיר. **בניגוד לראש העיר אשקלון, שהוביל את המאבק נגד הקמת תחנת הכוח הפחמית בעירו, ולראש מועצת ירוחם המוביל עם תושביו מאבק נחוש לחלוקת משאבים צודקת מול המועצה האזורית רמת נגב, השלטון המקומי בערד אינו נאבק לטובת תושביו ומובילי המאבק חשים חסרי מנהיגות.**

האכזבה מן המדיניות של המנהיגות המקומית, השפעתה של המחאה הציבורית, כוחה של הרשת החברתית ועוצמתה של החברה האזרחית המייחדת את ערד הם תנאים המעודדים צמיחת מאבקים. הדבר מנוגד לתפיסה בספרות המחקרית לאור שוליותה של העיר. ניסיונה של החברה האזרחית בערד להקנות למנהיגות הפוליטית הנבחרת תובנות על מהותה של הזהות המקומית והיסודות שעליהם היא מושתתת מייצר משא ומתן לא מספק בין הצדדים, ובכל זאת חל שינוי בכללי המשחק במרחב הציבורי: תביעת הזכות לעיר, במסגרת התביעה לנראות ולזכות הקיום של המקום הקטן בסדר היום של המדינה, מובילה לתהליך של הנכחת המקומי במרחב הציבורי. גם אם

18 העיר סובלת מהזנחת השלטון המרכזי. סיקור מאבקי בתקשורת הארצית קלוז והוא אינו מטפל בהסברת תמונת המצב הכוללת של העיר (ישובי, 2001).

19 החתירה להקמת מכרה הפוספט, החרדת הנגב המזרחי, הקמת הפרברים בקרבת העיר, הקמת מפעל קומפוסט פתוח במישור רותם - כל אלה מצביעים על עיוורון מוחלט כלפי המקום החברתי ולקייחתו בחשבון.

יחסי הכוחות מותירים עדיין את העוצמה בידי הכוחות מלמעלה הם מאותגרים מלמטה. אם נחזור לדבריה של סאסן הפותחים את המאמר, אף שיחסי הכוחות בין המקום לבין המדיניות הנכפית עליו הם א-סימטריים, הרי הם דינמיים ונתונים לשינוי. האירועים והתושבים משתנים לאורך זמן ומשנים את המקום. על אף שנים רבות של שליטה במרחב העירוני והכפפתו, של הזנחת ערי הנגב ושל העדפת אינטרסים אחרים על פני בריאותם ורווחתם של תושביהן - על אף כל אלה חל מפנה בדינמיקה בין האזרחים ובין השלטון. המאבק האזרחי מפריע להחלתו של מרחב המבקש למחוק את החברתי והמקומי על ייחודיותו, הפוליטיקה שלו, חיוניותו וצרכיו, והוא תובע הכרה בנוכחותו המשתנה והדינמית.

מקורות

- אייזנברג, א' (2011). שונות מרחבית בעיר הומוגנית: זיכרון, פסטיבל ותרבויות בגינות קהילתיות בניו-יורק. בתוך ח' יעקבי וט' פנסטר (עורכים), *פרקטיקות יומיום של מרחוב אלטרנטיבי: שימור, שיבה, הנצחה* (עמ' 33-55). ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- איפרגן, ש' (2010, 6 במאי). עיר רפאים: כך הפכה ערד למוקד של עוני ופשיעה. *NRG*. אוהור ב-24 ביוני 2014 מתוך: www.nrg.co.il/online/54/ART2/103/582.html.
- אליאב, ל' (1990). עיר עולה מן המדבר - ימים ראשונים בערד. בתוך מ' נאור (עורך), *ים המלח ומדבר יהודה 1900-1967* (עמ' 161-172). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ביאור, ח' (2013, 7 באפריל). נציג המדינה לבית הדין: כרגע אין מגעים למכירת כיל לפוטאש. דה-מרקר. אוהור ב-24 ביוני 2014 מתוך: www.themarker.com/career/1.1987430.
- ברקת, נ', שלם, מ' ווולטר, מ' (2006). ניהול סל שירותים ברשויות המקומיות - מדדי ביצוע, בקרה ופיקוח. בתוך ועידת השלטון המקומי ה-II של בית הספר לממשל ולמדיניות, אוניברסיטת תל אביב (עמ' 117-134). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- טל, א', ליאון זכות, ש', פרנקל אושרי, ל', גרינשפן, א', עקוב, ש' (2011). התנועה הסביבתית בישראל - מגמות, צרכים ופוטנציאל. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- טמיר, ע' (2010, 14 בינואר). הרחוב המקורה - בתי הפטיו בערד. *עריסקטורה*. אוהור ב-24 ביוני 2014 מתוך: [/arsitectura.com/2010/01](http://arsitectura.com/2010/01).
- יעקובי, ח' (2011). כאן ושם: ארכיטקטורה של זיכרון דיאספורי במרחב ריבוני. בתוך ח' יעקובי וט' פנסטר (עורכים), *פרקטיקות יומיום של מרחוב אלטרנטיבי: שימור, שיבה, הנצחה* (עמ' 232-246). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יפתחאל, א' וצפדיה, א' (2008). ספריפריה - ערי הפיתוח והמקום המזרחי. בלוק, 8, 1-6.
- ישובי, נ' (עורכת) (2001). הדרה ודימוי שלילי: אי-שיויון בתקשורת הישראלית. *דו"ח האגודה לזכויות האזרח בישראל*. אוהור ב-1 ביולי 2014 מתוך: www.acri.org.il/he/5553.
- ליון, א' (2013, 19 ביוני). חסידי גור יבנו שכונת מגורים בערד. *NEWS1*. אוהור ב-24 ביוני 2014 מתוך: www.news1.co.il/Archive/001-D-331290-00.html.
- נתן, ג' (2010). נתונים על פשיעה של מסתננים ומבקשי מקלט וכנגד מסתננים ומבקשי מקלט. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- סבירסקי, מ' (2008). הפוליטיקה של ההיכרות: חלופה בין-תרבותית לפוליטיקה הרב-תרבותית הליברלית. *המרחב הציבורי*, 2. אוהור ב-1 ביולי מתוך: soecsci.tau.ac.il/public-

- .sphere/images/Files/Summer_2008/Savirsky.pdf
 פודולר, ג' (2011). סאול: היבטים של הבנייה והות באמצעות הנוף העירוני. בתוך ח' יעקובי וט' פנסטר (עורכים), פרקטיקות יומיום של מרחוב אלטרנטיבי: שימור, שיבה, הנצחה (עמ' 145-128). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פנסטר, ט' (2012). של מי העיר הזאת: תכנון, ידע וחיי היום-יום. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- הלמ"ס (2012). פרופיל מקומי: ערד, 2010. הרשויות המקומיות בישראל 2010, פרסום מס' 1498. אוחר ב-24 ביוני 2014 מתוך: www.cbs.gov.il/publications12/local_authorities10/pdf/282_2560.pdf
- קרסין, א' (2001). ארגונים הפעילים למען איכות הסביבה והחיים בישראל. בתוך סדרי עדיפות לאומית בתחום איכות הסביבה: מסמך עמדה II (עמ' 145-127). חיפה: הטכניון.
- רווד, ב' (2010). ערד בין כסיף לבריר - ממשליות של שליטה מזניחה. בתוך א' צפדיה וח' כץ (עורכים), מדינה מפקירה - מדינה משגיחה / המקום האחר של המדינה (עמ' 164-143). תל אביב: רסלינג.
- (2012א). תכנון במצב של אי-הכרעה: המקרה של הנגב. תכנון, 9(1), 164-141.
- (2012ב). החלשה במסלול עוקף: איך נבנתה הפריפריה, המקרה של הנגב. פנים, 57, 43-36.
- שדר, ה' (2006). שאלות תרבותיות בשיכון הציבורי. אופקים בגיאוגרפיה, 67, 30-18.
- שנער, א' ומר, ד' (1979). ערד: חזון ומציאות. בתוך א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב, אדם ומדבר (עמ' 587-572). תל אביב, באר שבע ושדה בוקר: אוניברסיטת תל אביב וההוצאה לאור של משרד הביטחון.
- שאלוזן, ח' (2014, 15 בינואר). תוצאות הבחירות המקומיות בערד. בעולמם של חרדים. אוחר ב-24 ביוני 2014 מתוך: bshch.blogspot.co.il/2014/01/blog-post_9900.html
- תמ"א/ג' - סוגיות עיקריות לדיון והמלצות: ועדת עורכים מס' 16 (2012, 26 בדצמבר). תכנית מתאר ארצית לכרייה וחציבה של מינרלים תעשייתיים. ירושלים: משרד הפנים - מינהל התכנון, האגף לתכנון נושאי.
- Amin, A. (2005). Local community on trial. *Economy and society*, 34(4), 612-633.
- Angelstam, P., Elbakidze, M., Axelsson, R., Dixelius, M., & Törnblom, J. (2013). Knowledge production and learning for sustainable landscapes: Seven steps using social-ecological systems as laboratories. *Ambio*, 42(2), 116-128.
- Appleyard, D. (1979). The environment as a social symbol: Within a theory of environmental action and perception. *Journal of the American Planning Association*, 45(2), 143-153.
- Aronoff, M. J. (1974). *Frontiertown: The politics of community building in Israel*. Manchester: Manchester University Press.
- Bell, D. & Jayne, M. (2009). Small cities? Towards a research agenda. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33(3), 683-699.
- Cook, I. R. & Swyngedouw, E. (2012). Cities, Social cohesion and the environment: Towards a future research agenda. *Urban Studies*, 49(9), 1959-1979.
- Deleon, P. & Resnick-Terry, P. (1999). Comparative policy analysis: Déjà vu all over again? *Journal of Comparative Policy Analysis*, 1(1), 9-22.

- Dikeç, M. (2002). Police, politics, and the right to the city. *GeoJournal*, 58, 91–98.
- Egoz, S., Jala, G., & Pungetti, M. (2012). the right to landscape: An introduction. In S. Egoz, G. Jala, & M. Pungetti (Eds.), *The right to landscape: Contesting landscape and human rights* (pp. 1–18). Farnham & Burlington: Ashgate.
- Eizenberg, E. (2012). The changing meaning of community space: Two models of NGO management of community gardens in New York City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(1), 106–120.
- Escobar, A. (2001). Culture sits in places: Reflections on globalism and subaltern strategies of localization. *Political Geography*, 20, 139–174.
- Feitelson, E. (1997). The second closing of the frontier: An end to open-access regimes. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 88(1), 15–28.
- Friedmann, J. (1992). The Right to the City. In R. M. Morse & J. E. Hardoy (Eds.), *Rethinking the Latin American city* (pp. 104–105). Baltimore & London: Johns Hopkins University Press.
- Getimis, P., Grigoriadou, P., & Kyrou, E. (2006). The role of political leadership in the promotion of legitimation in urban policy. In H. Heinelt, D. Sweeting, & P. Getimis (Eds.), *Legitimacy and urban governance* (pp. 286–302). London & New York: Routledge.
- Guilat, Y. (2010). 'The holy ark in the street': Sacred and secular painting of utility boxes in the public domain in a small Israeli town. In I. Goldberg-Shohami, E. Ben-Rafael, & M. Barni (Eds.), *Linguistic landscape in the city* (pp. 37–56). Bristol: MPG Books.
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: Inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge: Polity Press.
- Harvey, D. (1989). From managerialism to entrepreneurialism: The transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 71(1), 3–17.
- (2008). *The right to the City*. *New Left Review*, 53, 23–40.
- Hogan, R. (1985). The frontier as social control. *Theory and Society*, 14(1), 35–51.
- Jessop, B., Brenner, N., & Jones, M. (2008). Theorizing sociospatial relations. *Environment and planning D: Society and Space*, 26(3), 389–401.
- Jonas, A.E.G. (2012). Region and place: Regionalism in question. *Progress in Human Geography*, 36, 263–272.
- Jones, M. & Woods, M. (2013). New localities. *Regional Studies*, 47(1), 29–42.
- Keith, M. & Pile, S. (Eds.) (1993). *Place and the politics of Identity*. London: Routledge.
- Knez, I. (2005). Attachment and identity as related to a place and its perceived climate. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 207–218.
- Key, A. (2009). Understanding policy change as a hermeneutic problem. *Journal of*

- Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 11(1), 47–63.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- (1996). *The right to the city*. In E. Kofman & E. Lebas (Eds.), *Writings on cities*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Lehtovuori, P. (2010). *Experience and conflict: The production of urban space*. Farnham, UK & Burlington, US: Ashgate.
- Leontidou, L. (2011). Urban social movements in ‘weak’ civil societies: The right to the city and cosmopolitan activism in southern Europe. *Urban Studies*, 47, 1179–1202.
- Liu, A.Q. & Besser, T. (2003). Social capital and participation in community improvement activities by elderly residents in small towns and rural communities. *Rural Sociology*, 68(3), 343–365.
- Manzo, L.C. & Perkins, D.D. (2006). Finding common ground: The importance of place attachment to community participation and planning. *Journal of Planning Literature*, 20(4), 335–349.
- Marcuse, P. (2009). From critical urban theory to the right to the city. *CITY*, 13(2–3), 185–197.
- Marcuse, P., Mayer, M., Fainstein, S., Harvey, D., & Smith, N. (2008). Radical urbanism, the right to the city (2008, December 12). *Concluding panel in Radical Urbanism Conference*. Retrieved June 24, 2014 from: www.youtube.com/watch?v=DkKXt6ITTD4.
- Massey, D. (1991). A global sense of place. *Marxism Today* (June 1991), 24–29.
- (1992). Politics and space/time. *New Left Review*, 196(1), 65–84.
- (2004). Geographies of responsibility. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 86(1), 5–18.
- (2005). *For Space*. London: Sage.
- Mayer, M. (2006). Manuel Castells’ “The city and the grassroots”. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30(1), 202–206.
- McMillan, D.W. (1996). Sense of community. *Journal of Community Psychology*, 24(4), 315–325.
- McMillan, D.W. & Chavis, D. M. (1986). Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology*, 14(1), 6–23.
- Miller, B. (2007). Modes of governance, modes of resistance: Contesting neoliberalism in Calgary. In H. Leitner, J. Peck, & E.S. Sheppard (Eds.), *Contesting neoliberalism: Urban frontiers* (pp. 223–249). New York & London: Guilford Press.
- Mitchell, D. (2002). Cultural landscapes: The dialectical landscape – recent landscape research in human geography. *Progress in Human Geography*, 26(3), 381–389.
- Nicholls, W. (2009). Place, networks, space: Theorising the geographies of social

- movements. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 34(1), 78–93.
- Pink, S. (2009). Urban social movements and small places: Slow cities as sites of activism. *CITY*, 13(4), 451–465.
- Printsmann, A., Koivupuu, M., & Palang, H. (2011). The dual character of landscape in Lahemaa National Park, Estonia. In Z. Roca, P. Claval, & J. AGENEW (Eds.), *Landscapes, Identities and Development* (pp. 51–66). Farnham & Burlington: Ashgate.
- Relf, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.
- Sassen, S. (2000). Spatialities and temporalities of the global: Elements for a theorization. *Public Culture*, 12(1), 215–232.
- (2011). The global street: Making the political. *Globalizations*, 8(5), 573–579.
- Shadar, H. (2011). The linear city: Linearity without a city. *The Journal of Architecture*, 16(5), 727–764.
- Sheilds, R. (2004). Intersections in cultural policy: Geographic, socioeconomic and other markers of identity. *Canadian Ethnic Studies Journal*, 35, 150–164.
- Shetty, S. & Reid, N. (2013). Global challenges and local responses: Creating a new urban world in the shrinking cities of the US industrial midwest. *Regional Science Policy & Practice*, 5(2), 201–217.
- Stephenson, J. (2008). The cultural values model: An integrated approach to values in landscapes. *Landscape and Urban Planning*, 84, 127–139.
- Swyngedouw, E. (2006). Circulations and metabolisms: (Hybrid) natures and (cyborg) cities. *Science as Culture*, 15(2), 105–122.
- Tzfadia, E. (2005). Local autonomy and immigration: Mayoral policy-making in peripheral towns in Israel. *Space and Polity*, 9(2), 167–183.
- Tuan, Y.F. (1991). Language and the making of place: A narrative-descriptive approach. *Annals of the Association of American Geographer*, 81(4), 684–696.
- Wuthnow, R. (2013). *Small-town America: Finding community, shaping the future*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Yanow, D. (2000). *Conducting interpretive policy analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.

